Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 8 **December 1920**



Nog eens: **Professor Visscher's Rectorale Oratie**

door

Dr. H. W. VAN DER VAART SMIT.

Zonder gevaar voor tegenspraak kan thans worden geconstateerd dat Prof. Visscher het antwoord is schuldig gebleven op de critiek, welke door mij in het Juni-nummer van dit tijdschrift op Prof. V.'s rectorale rede werd uitgebracht.

Dit kan niet verbazen. De inhoud der rede was van diën aard en de afwijkingen van de Geref. wereldbeschouwing waren zóó groot, dat elke serieuze verdediging der rede de critiek slechts bevestigd en versterkt zou hebben.

Prof. Visscher heeft dan ook de weg eener serieuze verdediging zorgvuldig vermeden.

Te betreuren echter is, dat Prof. Visscher — nu de weg eener serieuze verdediging hem onmogelijk was — zijn professorale waardigheid verknoeid heeft aan een tamelijk vulgair krantengeschrijf.

Om zijner positie wil ware het voor Prof. Visscher vrij wat beter geweest, indien hij maar geheel gezwegen had, liever dan zich te encanailleeren met argumenten, die in de verste verte geen argumenten zijn. Het spijt ons om de eere der Utrechtsche Universiteit, dat Prof. Visscher dit zelf niet gevoeld heeft.

Deze dingen zeggen we naar aanleiding van het „verweer", dat Prof. V. schreef in het (liberale) „Utrechtsch provinciaal en stedelijk Dagblad" van 9 Aug. 1920[1]).

1) We schreven dit stukje vóór het verschijnen van Prof. Geesink's critiek op Prof. Visscher's oratie en de daarop volgende discussie o.a. in „De Heraut".

Met voorbijgaan van alles, wat in dat „verweer" tot het „niet-zakelijke" behoort (om het nu maar zacht uit te drukken), maken we aangaande het weinige zakelijke dat er in voorkomt, nog de volgende opmerkingen.

Eerstens spreken we onze verbazing uit, dat Prof. Visscher, die zegt zelf tot de rechterzijde te behooren, voor zijn „verweer", waarin hij afgeeft op de kerkelijke tucht en spot met het standpunt der Vrije Universiteit, nu juist een liberaal orgaan uitkiest, terwijl toch elk rechtsch orgaan hem gaarne plaats zou hebben verleend. En dan kiest Prof. V. nog niet eens een liberaal hoofdorgaan met zijn althans ontwikkelde lezers, maar een liberaal provinciaal orgaan met zijn voor het grootste deel zeer eenvoudige lezers uit het niet-Christelijke volksdeel! Zeer zeker kon Prof. V. met een bestrijding van kerkelijke tucht en van Christelijk Hooger Onderwijs juist in zulk een orgaan op heel wat dankbare lezers rekenen. De rubriek „van Gereformeerde zijde" in de liberale bladen verheugt zich tegenwoordig ongetwijfeld in een stijgende populariteit. Maar . . . . !

Eenmaal (1919) schreef Prof. Visscher zeer scherpe woorden (in het Stichtsche Zondagsblad) over het verderf dat woekerde in de „hoogere regionen" van de Geref. Kerken.

Ter verantwoording geroepen werd toen als alleenig bewijs aangevoerd, dat Geref. theologen met niet-Geref. leidslieden samenwerkten in „Stemmen des Tijds". Maar als Prof. V. zoo laag denkt van de „hoogere regionen" in de Geref. Kerken, denkt hij dan zoo hoog van de „lagere regionen" der niet-Christelijke kringen, dat hij zich juist en bij voorkeur tot dezulken richt met zijn „verweer?"

Tweedens, Prof. V. verklaart, dat hij „de moeilijkheid en 't gevaar van de leertucht in de Gereformeerde Kerken begint in te zien". De „leertucht kan alle zelfstandigheid en oorspronkelijkheid in den ban sluiten", enz.

Nu had de recensie mijner hand nog niets van doen met „kerkelijke tucht" en dientengevolge gaan Prof. V.'s opmerkingen te dezen opzichte langs de zaak heen. Misschien

schreef Prof. V. deze en dergelijke opmerkingen met 't oog op de regionen der door hem begeerde lezers.

Maar om welke reden dan ook Prof. V. deze opmerkingen schreef, ze bewijzen op zichzelf, dat Prof. Visscher in zake de tucht — één der hoeksteenen van de Geref. Kerkelijke gedachte — nu niet bepaald één van zin is, hetzij met de Geref. Kerken, hetzij met den Geref. Bond, hetzij met de Confessioneele partij. En daardoor wordt onze critiek bevestigd.

Onzerzijds bestaat bij niemand bezwaar tegen „zelfstandigheid en oorspronkelijkheid", maar indien zelfstandigheid en oorspronkelijkheid beduiden, dat men zooals Prof. V. in zijn oratie leert, *Genesis I en II* moet beschouwen als „een subjectief-religieuze waardeering (van Mozes) over het worden van den Kosmos", en het *wonder* moet beschouwen als een vrome interpretatie van een doodgewone werkelijkheid en *gebedsverhooring* van de „wetenschappelijke verklaring der feiten" alleen maar verschilt in de wijze, waarop men ze opvat en de *opstanding* van Christus „in de *religieuse* wereldbeschouwing *mogelijk* is voor dengene die gelooft" en de „kennisse Gods" ontledigd wordt tot een „besef" aangaande God — en ten slotte „*alle* resultaten der exacte wetenschap met dit alles bestaanbaar worden verklaard" (geen wonder !) — dan — om nu maar niet meer te noemen dan dit allerergste — dan zijn wij blijde, dat een dergelijke „zelfstandigheid en oorspronkelijkheid" in de Geref. Kerken nog met tucht bestreden kan worden, te meer als dergelijke „zelfstandigheid en oorspronkelijkheid" woekert op een verantwoordelijke positie.

Derdens, Prof. V. leert in zijn „verweer": „Wie in het Gereformeerd Jeruzalem geen vreemdeling is, verstaat dat een ijveraar voor Gereformeerd Hooger Onderwijs, dat ook de exacte wetenschappen omvatten wil, geen vrede kan hebben met een conclusie, die de exacte wetenschappen rein exact stelt, zoodat bijv. de physica, de chemie, etc. niet specifiek Roomsch of Gereformeerd kan zijn. Inderdaad ben ik van oordeel, dat het wetenschappelijk begrip, waardoor

het streven naar een Gereformeerde physica etc. gedragen wordt, verouderd en ook ondoelmatig moet worden geacht". En iets verderop spreekt Prof V. dan van „de vrome zielen; wier geld men behoeft en die geregeld bewerkt worden met de valsche voorstelling, dat lager en hooger onderwijs beide in wezen gelijk zijn en dus ook precies op dezelfde wijze behandeld en gewaardeerd moeten worden". Tot zoover Prof. Visscher.

Nu komt het mij voor, dat als Prof. Visscher (notabene in een neutraal volksdagblad) schrijft over de voorstanders van Christelijk onderwijs, dat zij „de vrome zielen, wier geld men behoeft" daartoe met „valsche voorstellingen bewerken", dit een verdachtmaking is van minderwaardig allooi, welke een smaad werpt op het geheele Christelijke volksdeel en inzonderheid op de voorstanders van Christelijk Hooger Onderwijs (zóó Roomsch- als Gereformeerd-gezinden). Zulk een smaad signaleert men en doet er dan het zwijgen aan toe.

Maar ook minderwaardig is de spot, welke Prof. V. drijft met Roomsche of Gereformeerde chemie, physica, enz.

Ik noem dit „spot", want immers zelfs een schoolkind weet wel, dat bijvoorbeeld het streven der Vrije Universiteit naar een medische faculteit niet gedragen wordt door de begeerte om in zulk een faculteit een apotheek van Geref. medicijnen te bezitten.

Ook onzerzijds wordt niet gesproken van Geref. chemie of physica, van Geref. medicijnen of Geref. operaties. Zulks weet Prof. Visscher ook wel. 't Staat hem niet mooi in een neutraal volksdagblad op die manier met vulgaire spotternij mee te doen.

Ten overvloede vermelden wij, dat het streven naar een volledige Universiteit met vijf faculteiten gedragen wordt door de overtuiging, dat de wereldbeschouwing, welke men aanhangt invloed heeft op het terrein van wetenschap hetwelk men bearbeidt. Geen enkele wetenschap is zóó zuiver exact, dat ze het geheel zonder philosophie, d.i. geheel zonder wereldbeschouwing kan doen, en geen enkel man van „weten-

schap" beperkt zich in zijn colleges tot het rein exacte (gesteld al, dat dit mogelijk ware ?). Overal speelt de wereldbeschouwing doorheen en maakt, dat men zijn feitenmateriaal op een bepaalde wijze begrenst, in een bepaald verband zet, tot bepaalde conclusies gebruikt, tot steun of tot afbraak van bepaalde hoofdideeën der menschheid aanwendt, enz. enz. Zóó zijn we ook overtuigd, dat de philosophie (d.i. de wereldbeschouwing) van den docent zelfs op het gebied van chemie en physica nog wel iets te beteekenen heeft. En in *dit* verband moest het streven naar een volledige Vrije Universiteit worden beschouwd. Maar wie dit streven railleert door voor de neutrale volkstribune te gaan spreken van „Geref. chemie, physica, enz.“, die werkt „valsche voorstellingen“ bij de vrome en onvrome zielen in .de hand.

Wij zullen verder onzerzijds nog met volle overtuiging blijven bij de leer, dat lager en hooger onderwijs in wezen hetzelfde zijn en dat beide soorten van onderwijs van uit Christelijk oogpunt gewaardeerd, ook Christelijke mannen van onderwijs vorderen. Aan een rein exacte (en dus neutrale) wetenschap believen we op vele gronden niet te gelooven. Ware Prof. Visscher inderdaad Gereformeerd, ook hij zou er niet over denken om het pleit op te nemen voor een rein exacte en dus neutrale wetenschap. Hij zou 't van Dr. A. Kuyper Sr. en uit de vervlogen eeuw van schoolstrijd beter hebben verstaan. Maar nu plaatst hij zich met de leer van een rein exacte en dus neutrale wetenschap welbewust bij ethischen en modernen en in elk geval niet aan de zijde der Geref. belijdenis.

't Is immers volkomen zeker voor ieder, die Gereformeerd denkt en voelt, dat de Heilige Schrift opgevat naar de wijze der Geref. belijdenis, van 't begin in Genesis I af tot het einde toe, tallooze gegevens bevat welke *de wetenschap* hetzij aannemen, hetzij verwerpen moet. In geen van beide gevallen is *de* wetenschap neutraal of exact. Ze is, objectief gesproken, „geloovig" of „ongeloovig".

Het is steeds de wereldbeschouwing, welke den inhoud der

wetenschap bepaalt d.i. de wetenschappelijke gegevens der Schrift (bijv. aangaande de schepping, enz. enz.) hetzij wel, hetzij niet in den inhoud van iemands „wetenschap" doet opnemen. „Neutraliteit" bestaat dus niet en is niets dan een dekmantel om de stilzwijgende of openlijke verwerping van de gegevens der Schrift onder een quasi onweersprekelijken term te verbergen. De aanhangers van een rein exacte, dat is neutrale wetenschap, voor zoover zij nog tot de Christelijke richtingen willen gerekend worden (zooals Prof. Visscher) kunnen dan ook nimmer meegaan met de leer dat de Heilige Schrift is Gods Woord. Want immers, dan zouden zij met de wetenschappelijke gegevens der Schrift dadelijk in botsing geraken. Maar zij zijn krachtens hun leer van een rein exacte wetenschap gedwongen om in de Schrift onderscheid te maken tusschen „wetenschappelijke waarheden" en „geloofswaarheden" (zoo bijv. Prof. Slotemaker de Bruine in zijn brochure „Christendom en Wereldbeeld", 1916). En zij zijn dan wederom gedwongen om de „wetenschappelijke waarheden" der Schrift tot het „gewoon menschelijke denken" te rekenen (gelijk Prof. Slotemaker de Bruine wederom doet), want dan alleen is de leer eener rein exacte wetenschap (althans in schijn) te handhaven. En daaruit volgt dan met dezelfde logische consequentie, dat men dan de leer dat de Schrift is „Gods Woord" verwerpen moet, om alleen over te houden dat Gods Woord is *in* de Schrift, nl. de religieus-ethische elementen in dezelve. En met deze „religieus-ethische elementen in de Schrift" gaat het dan net als met 't gebied der Roodhuiden in Amerika. Naarmate de rein exacte wetenschap vordert en terrein verovert, krimpt het gebied van „Gods Woord *in* de Schrift" langzamerhand in en is bestemd, om allengs geheel te verdwijnen, totdat het alles „rein exact" is geworden. Op dit ethische en bij consequentie „moderne" pad beweegt zich Prof. Visscher, zoowel blijkens zijn (vele) uitspraken over de rein exacte wetenschappen, waarmee de religie nimmer botsen kan of mag, als blijkens zijn uitspraken over de „religieuse waarheden" als „geloofswaarheden, die zich niet met physiologische

processen, maar alleen met religieus-ethische waardeeringen" bezighouden.

Prof. V. schrijft in zijn „verweer", hoe hij niet begrijpt, om welke redenen zijn theorieën geacht moeten worden met Schrift en belijdenis te strijden. Ik meen, deze redenen thans voldoende toegelicht te hebben, in elk geval voldoende voor den goeden verstaander.

Ten vierde: Prof. Visscher schrijft (in „De Wachter" van 10 Sept. 1920), dat „de radicale onzin van Dr, Smit" schijnt te dienen ten einde „een afleiding te zoeken om zichzelf te dekken".

De vriendelijkheid over „radicalen onzin" moge ik stilzwijgend passeeren.

Maar de verdachtmaking, als zou ik Prof. V. alleen attaqueeren om mijzelf te dekken, weerspreek ik met den meesten nadruk.

Ik voel in geen enkel opzicht behoefte om mij te dekken. Ik blijf graag volkomen verantwoordelijk voor alles, wat ik tot nu toe gepubliceerd heb. En bovendien, de Geref. theologen zijn geen kinderen, die zich op deze wijze zand in de oogen zouden laten strooien. Thans zijn aan de orde de aanmerkelijke afwijkingen van de Geref. belijdenis bij Prof. Visscher en zijn duidelijke overgang (in wetenschappelijke zaken) tot de ethische, zoo al niet tot de moderne leerstellingen (van zijn persoonlijk geloof blijf ik af). In deze dingen vraagt mijn critiek om vermeerderde duidelijkheid van positie. Prof. Visscher kan niet in wetenschappelijken zin anti-Gereformeerd en in practischen zin Gereformeerd willen zijn. Zulk een dualisme is onwaarachtig en ook onhoudbaar. En dit is thans aan de orde en kan niet verdonkeremaand worden door te zeggen, dat de criticus critiseert om de aandacht van zichzelf af te leiden. Dat is spelen met den ernst der zaak, aan een man van eer onwaardig. Bovendien, komt te eeniger tijd de behoefte bij eenig theoloog boven, om mij op afwijkingen eventueel te wijzen, ik zal mij heusch daartegen niet trachten te dekken, maar om der waarheid wil een dergelijke critiek op hoogen prijs stellen. 't Zal „olie op mijn

schedel" wezen. En Prof. Visscher, die zoo afgeeft op de tucht in de Geref. Kerken, hij geloove het van mij, in de Geref. Kerken bestaat een tucht, die mij — indien ik afweek — ook achter zulke luchtige dekkingen nog wel vandaan zou durven roepen. 't Is echter makkelijker iemand verdacht te maken, dan om zonder radicalen onzin eenigerlei verdachtmaking ook werkelijk te bewijzen.

Ten slotte: Sommige vrienden van Prof. V. vroegen, of ik, die een aantal jaren jonger ben dan Prof. Visscher, mij wel tot zulk een critiek zetten mocht?

Ik moge hierop antwoorden, dat — indien deze gedachte juist ware — noch ik noch eenig uitgestudeerd student een dissertatie zou mogen schrijven. In onze dissertaties worden veel oudere, zoowel nog levende als niet-meer-levende theologen en philosophen door uit der aard veel jongere menschen op 't krachtdadigst bestreden. Menig Nederlandsch theoloog weet hiervan. Indien dit veroorloofd is — en soms zelfs met „cum laude" bekroond wordt — is de gestelde gedachte beantwoord en bestaat ook bij mij het recht (en in casu evenzeer de plicht) om een recensie te schrijven over de wetenschappelijke oratie van Prof. V.

Een tweede vraag was, of de aanval wel op *die* wijze en met *die* scherpte had moeten geschieden.

Ik meen, dat de beantwoording dezer vraag afhangt van den aard en het gewicht der aangewezen afwijkingen, zoowel als van de zekerheid, waarmee ze te controleeren zijn. Meerdere theologen (o.a. Ds. Brussaard, Dr. Geelkerken en ook ik) hebben het ten deele opgenomen voor Ds. Netelenbos, in de dagen toen het kerkrechtelijk deel der zaak ons toescheen verkeerd te gaan en het dogmatisch deel der zaak ons toescheen niet tot voldoende helderheid te zijn gebracht. Ook Prof. Dr. H. H. Kuyper sloot zich in „De Heraut" hierbij aan, door de vraag te stellen, of er in 't dogmatische misschien van „misverstand" kon worden gesproken.

Wij meenden (en ik meen hierbij voor bovengenoemde theologen evenzeer te mogen spreken) in deze omstandig-

heid onbevreesd een tegenwicht te moeten bieden tegen de scherpte van menigerlei aanval. Het was ons een eere het in dezen op te nemen voor wat onzes inziens „recht en waarheid" was. En we hebben de voldoening gehad, dat blijkens het verhandelde op de Generale Synode zeer, zeer velen het hierin met ons volkomen eens waren. Wat kerkrechtelijk geschiedde, is aan scherpe critiek onderworpen door de synode. Het dogmatisch deel der zaak is geheel van den grond af aan opnieuw onderzocht. Dientengevolge verklaren wij ons (en ik meen hierin wederom mede voor meerderen te mogen spreken) in deze beide opzichten volkomen voldaan. Méér is door ons nimmer gevraagd.

Bedoelde Prof. V. deze zaak misschien toen hij sprak van „dekking noodig hebben", hij wete, dat hij zich volkomen vergist.

In het ten deele opnemen voor Ds. Netelenbos, zoowel bij 't afkeuren van een deel van 't kerkrechtelijke proces als bij 't roepen om een aanmerkelijke verheldering in de dogmatische kwesties heeft bij niemand onzer de bedoeling voorgezeten om adhaesie te betuigen aan de diverse, zeer subjectief gekleurde beschouwingen van Ds. Netelenbos.[1]) Zulk een adhaesie mag aan niemand onzer in de schoenen worden geschoven. Denkt Prof. V. (zooals hij schrijft in „De Wachter") dat het „modernisme knaagt aan de actie der Geref. Kerken", dan „hallucineert" hij, om een woord van hemzelf te gebruiken.

Wèl echter heb ik (en meerderen met mij) een sterke terughoudendheid in acht genomen bij de bestrijding van Ds. N., en wel omdat de beweerde afwijkingen ons uit de tot de Synode toe bestaande officieele bescheiden *nog niet voldoende duidelijk* aangetoond leken te zijn.

---

1) Noch ik, noch eenig ander onzer theologen heeft zich ooit geïdentificeerd of willen identificeeren met de zeer persoonlijke beschouwingen van Ds. Netelenbos. Als dan ook Prof. Visscher en met hem meerderen onder de ethische richting onderstellen dat er een „partij" staat achter Ds. N., dan diene ook dit stuk, om deze opinie absoluut te weerspreken.

Waren mij nu de afwijkingen van Prof. V. even weinig duidelijk of onvoldoend duidelijk als tot vóór de Synode de afwijkingen van Ds. Netelenbos, ik zou de eerste zijn om te zeggen, dat de aanval op Prof. V. niet op *die* wijze en niet met *die* scherpte mocht geschieden.

Maar 't geval met Prof. V.'s leerstellingen is veel duidelijker dan inzake Ds. Netelenbos de zaak vóór de Synode ooit is geweest.

Niemand zal bij 't lezen van Prof. V.'s leerstellingen zich afvragen, of er ook bijgeval van „misverstand" sprake kan zijn. Regel op regel zegt in duidelijke taal een beslist anti-Gereformeerde wereldbeschouwing. Geen oogenblik kan getwijfeld worden, of men zich in de strekking van Prof. V.'s leerstellingen ook vergissen kan. Heeft men Ds. Netelenbos bestreden, Prof. Visscher dient nog veel meer en veel ernstiger en veel beslister bestreden te worden dan Ds. Netelenbos. De aard der afwijking is veel erger. En natuurlijk spreekt het vanzelf, dat noch politiek noch tactiek jegens een „Gereformeerd" hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit om der wille van zeer gewenschte goede relatiën aan de waarheid het zwijgen zouden mogen opleggen. Doodzwijgen van de heele zaak is niet veroorloofd. Zulk een tactieken politiek ware farizeesch. De waarheid moet betuigd. Contra neo-kantianisme en spinozisme moet het theïsme verdedigd. De ernst der afwijkingen, waarbij de fundamenten niet alleen van de Gereformeerde, maar ook van de Christelijke en theïstische wereldbeschouwing zijn aangetast, vereischt dat de Geref. theologie zich zeer duidelijk onderscheide van beginselen bij welke de ethische partij reeds (zeer terecht) haar triomfzang heeft ingezet.

Welnu, dan meen ik ook, dat de wijze en de scherpte van den aanval — en dat mede in verband met meerdere publicaties van Prof. V. — voldoende zijn gemotiveerd.

Zeer oude beeldspraak

door

Dr. N. D. VAN LEEUWEN.

Een uit 't verband, wat de bedoeling aangaat, voorzeker duidelijk verstaanbare, maar niettemin eigenaardige Oud-Oostersche zegswijze treft men in Jes. 37 : 29 en een paar andere plaatsen van 't O. T. aan. In Jes. 37 : 29 leest men nl. o.m. „zoo leg Ik mijn חָח in uw neus en mijn מֶתֶג in uw lippen". De aan Jes. 37 : 29 parallele plaats 2 Kon. 19 : 28 heeft eveneens deze uitdrukking. Beide teksten komen voor in de godsspraak tegen Sanherib. In Ezech. 19 : 4 lezen we met betrekking tot een koning van Juda (Joahaz): „zij brachten hem בַּחַחִים naar Egypteland." En in Ezech. 19 : 9 met betrekking tot een anderen koning van Juda (Jojachin): „zij zetten hem in de kooi בַּחַחִים". In Ezech. 29 : 4, waar met betrekking tot Pharo de profetie dreigt: „En Ik zal stellen חַחִיִּים in uw kinnebakken etc." hebben wij met een eenigszins andere voorstelling, n.l. eene, die aan een handelwijs bij de vischvangst ontleend is, te toen, maar in Ezech. 38 : 4, waar met betrekking tot God geprofeteerd wordt: „en Ik zal stellen חַחִים in uw kinnebakken, is het weer dezelfde voorstelling als in Jes. 37 : 29 en de andere boven aangehaalde plaatsen. Het woord חָח nu beteekent haak, ring en מֶתֶג toom.

In al deze plaatsen, behalve dan Ezech. 29 : 4, is de voorstelling deze, dat den persoon in quaestie een ring (of haak)

in neus of kinnebak wordt gestoken en hij dan, natuurlijk met een touw of koord, dat een ander in de hand houdt, gebracht wordt, waarheen de laatste wil.

In Jes. 37 : 29 en 2 Kon. 19 : 28 wordt Sanherib aangesproken. Dit schijnt er reeds op te wijzen, dat aan dezen Assyrischen koning de voorstelling niet onbekend was en dat zij dus bij de Assyriërs (en Babyloniërs) werd aangetroffen, en dit schijnt te meer zoo te wezen, daar ook in Ezech. 29 : 4 in de aanspraak tot den Pharao een voorstelling wordt gebezigd, die aan een handelwijs is ontleend, welke specifiek Egyptisch schijnt te zijn, in elk geval ook Egyptisch is. Maar ook is reeds lang bewijs aanwezig, dat de voorstelling uit Jes. 37 : 29 etc. bij de Assyriërs (en Babyloniërs) voorkwam. Zoo vindt men in Alfr. Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients[2], 1906, p. 421, een afbeelding, waarin o.m. de krijgsgodin wordt voorgesteld met in haar linkerhand een koord, waaraan een ring of haak is bevestigd, welke door neus of kinnebak (lip) van een knielenden gevangene is gestoken. Deze afbeelding is echter uit laten (den Perzischen) tijd.[1]) Doch op de overwinningszuil, opgegraven te Sendschirli, dat in Syrië ten N.O. van de oude golf van Issus een tachtig kilometer landwaarts in gelegen is, welke zuil thans in 't Berlijnsche Museum wordt bewaard, vinden we een overeenkomstige afbeelding. Esarhaddon, die van 621—668 regeerde, toog op zijn 10den veldtocht die waarschijnlijk in zijn 10de regeeringsjaar plaats had, naar Noord—Arabië en Egypte. Onderweg sloeg bij 't beleg voor Tyrus, welks koning, Baᶜal, aan Assyrië was ontrouw geworden en zich oudergewoonte bij Taharqa (den Tirhaqa van den Bijbel, 2 Kon. 19 : 9, den Tarqu der Assyrische inscripties), den Ethiopiër. koning van Ethiopië en Egypte, had aangesloten in diens verzet tegen de Assyrische grootmacht. Esarhaddon

1) In Handbuch der altorient. Geisteskultur, 1913, p. 208, dateert Jeremias de afbeelding in den tijd vóór 2400. Ons ontbreekt 't materiaal voor een keuze. Wij houden ons daarom aan bovenstaande.

verhaalt het met deze woorden: „Bij gelegenheid van mijn veldtocht wierp ik tegen Bacal, koning van Tyrus, die op Tarqu, koning van Ethiopië, zijn vriend, vertrouwde en 't juk van Aschur mijn heer, had afgeworpen (en mij) een brutaal antwoord had gegeven, verschansingen op en voedsel en water, hun levensonderhoud, sneed ik af,". Bacal heeft zich onderworpen. Esarhaddon trok verder zuidwaarts naar Egypte, vermeesterde Memphis, Tirhaqa's residentie, noodzaakte den koning van Ethiopië en Egypte naar Opper-Egypte, de wijk te nemen en stelde in Egypte voorzoover hij het aan zich onderwierp, districtskoningen, gouwvorsten, aan, wier namen ons zijn overgeleverd en waarvan de zuidelijkste die van Ni-u' ('t Bijbelsche No'=Thebe) was. Daarop keert hij terug, laat zijn beeltenis benevens opschrift naast die van Ramses II beitelen in de rotsen aan de monding van den Nahr-el-Kelb ten noorden van Beirut, zooals vóór hem Salmanassar III (regeerend van 859 tot 824) in zijn 18de regeeringsjaar na zijn overwinning op Hazaël van Damaskus, en Sanherib, Esarhaddons vader, (705—681), in 701 na zijn bezetting der Phoenicische steden, uitgezonderd Tyrus, gedaan had, en na hem Nebucadnezar, echter deze laatste aan den rechteroever der rivier tegenover de bovengenoemde beeltenissen, deed. Maar Esarhaddon liet ook een dolerietzuil opstellen, de bovenvermelde uit Sendschirli, in de plaats, die daar gelegen was, 't oude Sam'al. Op deze zuil is Esarhaddon reusachtig groot afgebeeld en voor hem staat, zeer klein, de koning van Tyrus, Bacal, terwijl voor dezen laatste en geknield voor Esarhaddon de koning van Ethiopië en Egypte, Tirhaqa, ligt. De koning van Assyrië heeft in de linkerhand een knots en twee koorden, aan elk waarvan een haak of ring is bevestigd, door de onderlip van Bacal en Tirhaqa gestoken.

In de Assyrische litteratuur vinden wij de voorstelling bij Sanherib. Hij zegt in zijn prisma-opschrift, V, 74 v., omtrent Cbumbanundascha, den krijgsoverste van den koning van Elam en omtrent de rijksgrooten van dat land: „als

gemeste stieren, welken een schummannu is aangedaan, sloeg ik hen snel en bewerkte hun nederlaag". Dit Akkadisch woord schummannu wordt in de Assyrisch-Babyl. litteratuur ideographisch voorgesteld door schu-ka; dus de Sumerische term, die met dat Akkad. woord correspondeert, is dit schu-ka, 't welk samengesteld is uit schu, touw, koord, en ka, mond, gelaat, neus. Derhalve beteekent schu-ka, mond-, gelaat-, neustouw, aan welk touw ongetwijfeld een haak of ring bevestigd was, die door de neus of de lip werd gestoken, waarop de bovenbesproken Bijbelsche teksten en de twee Assyrische afbeeldingen ook wijzen. Thureau-Dangin schrijft van schu-ka in Journal Asiatique 1909, tome 13, p. 86, 3, 1, dat het een neustouw beteekent om ossen (en ook menschen) te leiden, en dat het wordt verklaard als schummanu scha alpi (= neustouw, van een rund gezegd).

We hebben in deze zegswijs in de boven besproken gevallen op één na met beeldsprakig gebruik te doen en in de beide afbeeldingen met zinnebeeldige voorstelling. Dat is duidelijk zoo in Jes. 37 : 29 en 2 Kon. 19 : 28, want wij weten uit de historie, dat Sanherib zulk een lot niet overkomen is. Hij is naar Assyrië teruggekeerd, waartoe hij wel genoopt zal zijn door den waarschijnlijk slechten politieken toestand in Babylonië, en onder invloed van 't godsoordeel, waardoor zijn leger naar 2 Kon. 19 en Jes. 37 getroffen werd (zie v. Gelderen, Sanherib, p. 37—40). Ook in Ezech. 38 : 4 is de uitdrukking klaarblijkelijk beeldsprakig bedoeld, want de vorst Gog komt niet als gevangene, doch als aanvoerder van legerscharen. Jahvè zal hem daartoe dwingen als met een haak in zijn kinnebakken. Bovendien is Gog geen vorst, maar een volkstam, welke hier als vorst, als leider van andere stammen, wordt voorgesteld (cf. Op. 20 :8). Eveneens beeldspraak is het in Ezech. 19 : 4; immers in 2 Kon. 23 : 33 wordt slechts verhaald, dat de Pharao Necho Joahaz liet binden te Ribla in 't land van Chamat en in 't volgende vrs., dat hij hem mede nam en Joahaz in

Egypte arriveerde; in 2 Kron. 36 : 4 slechts, dat Necho hem nam en naar Egypte bracht; bovendien wordt de zegswijs in Ezech. 19 : 4 eigenlijk gebezigd van den leeuw, waarmede Joahaz wordt vergeleken. Bij Ezech. 19 : 9 echter kon men nog twijfelen, of het niet letterlijk bedoeld is, vooral, omdat ons bijvoorbeeld uit de annalen van Esarhaddon's zoon, Aschurbanapli (hoogstwaarschijnlijk den Asnappar van Ezra 4 : 10), die van 668 tot 626 regeerde, kol. 8, bekend is, dat gevangengenomen vorsten in een kooi te Nineveh den volke werden vertoond. Aschurbanapli vertelt op die plaats, dat hij een Arab. koning in een kooi sloot en hem een poort in Nineveh deed bewaken, d.w.z. bij een poort van deze stad. Echter wordt in 2 Kon. 24 en 2 Kron. 36 niets anders bericht, dan dat Nebucadnesar Jojachin wegvoerde en buitendien wordt in Ezech. 19 : 9 de uitdrukking eigenlijk van den leeuw gebezigd, waarmede de koning van Juda wordt vergeleken, ofschoon, evenals in 19 : 4, stellig gezinspeeld wordt op die zegswijs in haar figuurlijk gebruik met betrekking tot menschen. Dus ook hier hebben we ongetwijfeld beeldspraak, hoewel daaraan natuurlijk ten grondslag ligt de werkelijke zoodanige behandeling van dieren en menschen (gevangenen), evenzeer als de kooi, in Ezech. 19 : 9 bedoeld, feitelijk bestond.

Ook in de afbeeldingen, boven besproken, hebben wij zinnebeeldige voorstelling. In de 1e afbeelding toch is het een godin, die 't koord in de hand houdt en voorgesteld wordt als de gevangenen op te brengen, derhalve zal het wel niet als reëele voorstelling, maar als symbolische bedoeld zijn, waarbij de godin als degene, die de overwinning schenkt, optreedt.

Wat de afbeelding uit Sendschirli aanbelangt, ook daarin is geen reëele, doch symbolische voorstelling bedoeld. Immers Baᶜal van Tyrus is niet weggevoerd of gevangen genomen en Tirhaqa is naar Opper-Egypte gevlucht, van waar hij in 668 naar Beneden-Egypte terugkeerde, waarop hij de door Esarhaddon aangestelde gouwkoningen verdreef. Aschurbanapli heeft dan ook in dit jaar hem weer moeten verdrijven, terwijl Bacal, die altijd weer zich, als Tirhaqa's

ster rees, bij Egypte aansloot, voor de zooveelste maal door den Assyriër tot onderwerping gedwongen werd.

In 't opschrift van Sanherib moet de zegswijs letterlijk worden opgevat, dewijl ze daar op de stieren betrekking heeft.

Wij kunnen echter de zegswijze, en dan in haar beeldsprakig gebruik, nog verder terug vervolgen. Scharrukin, de koning van Assyrië, (722—705), voorganger en vader van Sanherib en dezelfde als de in Jes. 20 : 1 genoemde Sargon, zegt in zijn cylinderinscriptie, r.g. van zichzelf, dat hij den regeerders der vier werelddeelen sirritu aanlegde. Jensen vertaalt in zijn „Kosmologie der Babyloniër", p. 165, hier sirritu, im grossen und ganzen juist, door „Stricke". Zulks doet hij eveneens op p. 56 o.c., waar hij V. R. 9, 106-107 „attadi sirritu" met „warf ich einen Strick" weergeeft. Daar nu voor sirritu evenals voor schummannu 't ideogram schu-ka, neuskoord (zie bov.) wordt gebruikt (zie Thureau - Dangin, l.c.), is waarschijnlijk, zooals Th. - D. terecht opmerkt, dat dit Sirritu 't koord beteekent, aan een ring bevestigd, die door de neus (of de lip!) van een gevangene of van een beest, bijv. een stier, gestoken werd.

De zegswijs is echter, ook in haar beeldsprakig gebruik, nog veel ouder. In een oud-Akkadisch lied onder den titel „Isvtar en Saltu" door Heinr. Zimmern in 1916 gepubliceerd, heet het van de krijgsgodin Isvtar (cf, bov. p. 268.[1]), :

„Isvtar in hare hand zirit nisvi houdt ze" en in de historische inscriptie van Naram-Sin (25e eeuw) van Agadé, gepubliceerd door Poebel in Historical Texts, p. 209 vv. en Historical and Grammatical Texts, plate XXIII en CI., komt in Kol. 3, r. 11—19 dit voor: toen Enlil zijn oordeel had gegeven en de zirat nisi in zijn(Naram-Sins) hand had gelegd." Dit zirit, zirat is de Oud-Akkadische vorm voor 't latere Sir(r)at, st. c. pl. van sirritu en nisi bet. „volkeren". Er staat dus „de neustouwen (of gelaat-, mond- (lip-) koorden) der volkeren etc." Dit is klaarblijkelijk beeldspraak.

Beeldsprakig gebruik van een zegswijze kan dus soms zeer oud zijn.

Geen goden, doch menschen.

ERRATA:

In 't artikel in 't October nummer leze men p. 166, r. 15 vv. aldus:

Deze dynastie van Isin of liever dit stadskoningschap (want wij geven er de voorkeur aan te spreken van stadskoningschap, waarmede we dan bedoelen de rij koningen, die elkaar opvolgend, over een bepaalde stad regeerden, doch tevens de hegemonie over Babylonië hadden en die dikwerf niet tot éénzelfde dynastie of koningsgeslacht behoorden. Ook 't stadskoningschap van Isin omvatte meer dan één koningsgeslacht. Een stadskoningschap van zekere stad is er, zoolang die stad de hegemonie heeft, maar in dien tijd kunnen er meerdere geslachten op den troon in die stad zetelen, zooals dan ook in Isin 't geval was) heerschte van ± 2200 tot ± 2000.

p. 167, r. 11	Barsalnunna
p. 169, r. 8	. Wegens
p. 169, r. 23	A (zonder punt!)
p. 170, r. 10 v.	en . . . . . en (zonder accent!).

Verslag

van de Negende Algemeene Vergadering van de Vereeniging van Predikanten der Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden 15 en 16 Sept. 1920 te Utrecht.

(Vervolg en Slot).

9. Met het zingen van Ps. 68 : 16 wordt de vergadering na de pauze heropend en verkrijgt *Ds. H. Koffyberg* van *Bolnes* het woord voor zijn referaat over het onderwerp:

De Kerk (org. en inst.) *en de Revolutie in onzen tijd.*

De kerk wordt veelszins beschouwd als de reactionaire macht, die alle verbetering op maatschappelijk gebied tegenhoudt. De ambtsdragers zijn achterlijk, dompers, onderdrukkers van het volk. Wat zullen we dien drom van beschuldigers antwoorden? Telkens zeggen: het is niet waar? Er is een betere weg. Laat ons de berghoogte der eerste beginselen bestijgen, opdat blijke welk een klove er is tusschen de kerk en de revolutie. „Tegen de Revolutie het Evangelie", was de leuze van Groen van Prinsterer, en moet de onze zijn. De zaak van het volk is nergens met meer nadruk bepleit dan door den Heere Jezus Christus. Maar de christelijke kerk kan nooit vrede sluiten met een stelsel, dat voortkomt uit de verloochening van den levenden God. Daarom is zij vrij van positieve schuld aan de revolutionaire beweging van onzen tijd, althans in zooverre zij niet aan de revolutionaire beweging van onzen tijd meedoet. In de Ned. Herv. Kerk zijn tientallen van verklaarde Marxistische predikanten.

Echter, al heeft de kerk positief de revolutie niet bevorderd, daarom treft haar toch wel de schuld van nalatigheid. De kerk mag niet zijn zonder luidklok; welnu, hebben de Geref. kerken tijdens den laatsten oorlog de nationale en internationale christelijke rechtsbeginselen zuiver verkondigd? Men koos pro of contra partij, maar getuigde niet voldoende voor het

koningschap van Christus. De Synode van Den Haag (1914) kon niet komen tot een publiek getuigenis; dat gebeurde eerst in 1917 (Synode van Rotterdam). Het getuigen tegen de roepende zonden werd niet tot de taak der kerk gerekend. Ook is niet genoeg ontwikkeling gegeven aan de sociale ethiek. Het probleem van den oorlog was b.v. niet in de breedte en diepte behandeld, en over de economische verhoudingen hebben wij lang niet dat licht ontstoken als b.v. de Roomschen. Hoe hoog het werk van prof. Slotemaker de Bruine ook sta, het is toch dat van een ethisch theoloog. We voelen wel christelijk en wel sociaal, maar niet christelijk-sociaal. Het modern grootkapitalisme en de moderne arbeidersbeweging zijn nu in een ontzaglijke worsteling, waarin de kerk een roeping heeft te vervullen. De geest van het modern grootkapitalisme is concentratie in de productie, een oligarchie van het bankkapitaal, ook groote politieke macht oefenende. Er wordt niet gevraagd naar de welvaart der volkeren, doch alleen gezorgd voor eigen financieel belang.

Een in waarheid christelijke organisatie van den arbeid zou daartegenover gesteld moeten worden, maar de kerk is niet bij machte geweest deze tot stand te brengen en het vertrouwen der arbeidersklasse te winnen. Waarom maakten de christelijke mannen van wetenschap zich niet op tot een analyse van het kapitalisme? Waarom doen de Dienaren des Woords in dezen zoo weinig en oordeelen zij vaak zoo onjuist over de christelijke vakbeweging? Waarom wil men wel de niet-christelijk-georganiseerde arbeiders met censuur treffen, doch niet zulke patroons? Laat men de christelijke vakbeweging toch met meer vertrouwen tegemoet treden en meer christelijk-sociaal arbeiden. Wij moeten alles van het geloof verwachten en van de vreeze Gods.

De stellingen van spreker luiden aldus:

1. De kerk (org. en inst.) treft, in zooverre zij aan de Geref. belijdenis vast houdt, geen positieve schuld aan de revolutionaire beweging van onzen tijd.

2. Ook dan echter drukt haar nog de schuld van nalatigheid

in zooverre zij geen genoegzaam getuigenis deed hooren, gedurende den jongsten oorlog, voor de nationale en internationale Christelijke rechtsbeginselen; en zij, gedurende de laatste decenniën niet genoegzaam propageerde de sociale ethiek, naar de Geref. beginselen.

3. Met name treft haar schuld, in zooverre zij in haar wetenschappelijken arbeid, ambtelijke werkzaamheid en maatschappelijke invloedsfeer, zich niet genoegzaam losmaakte van den geest van het modern grootkapitalisme, en de moderne arbeidersbeweging niet genoegzaam verstond en in het goede spoor wist te leiden.

Na het voordragen van dit referaat wordt de vergadering gesloten met dankgebed van Ds. A. H. van der Kooy.

Vele predikanten blijven dan nog in conversatie bijeen.

10. Den volgenden morgen opent de Voorzitter opnieuw de vergadering. Gezongen wordt Ps. 133 : 1 en 2, gelezen Psalm 2, gebeden door Ds. Vonk.

11. Het debat over het referaat van Ds. Koffyberg wordt ingeleid door *Ds. H. J. Heida* van *Vlaardingen*.

Deze heeft wel respect voor den inhoud van het referaat niet voor den opzet ervan. Het is hem niet duidelijk geworden welk verband er nu is tusschen de Kerk en de revolutie van onzen tijd. Z.i. had dit referaat ook vóór den oorlog kunnen gehouden zijn. Hij had een omschrijving verwacht van de taak der Kerk (inst. en org.), dan had het tekort kunnen zijn vastgesteld.

Referent dacht zich blijkbaar de Gereformeerde Kerk. Voor wat het wereldleven betreft is deze zwak. Maar voor wat ons vaderland aangaat is er grond voor de bewering dat door haar invloed de revolutie is gekeerd. In andere landen waar de Gereformeerde Kerk niet zoo sterk is kwam de revolutie wèl.

De bewijzen voor de derde stelling acht spr. zwak. Hij begrijpt niet dat referent zeggen kon dat de Gereformeerde predikanten in hun ambtelijken arbeid staan onder den geest van het groot-kapitalisme. Wanneer men iets zóó ernstigs

beweert moet men krachtiger bewijzen bijbrengen.

Ds. J. Waterink van *Zutphen* is het met den vorigen spreker eens. De wijze waarop referent zijn stof verwerkte wekte soms verontwaardiging. Voor referent is de geest van het groot-kapitalisme de concentratie van de banken. Daartegen heeft de Kerk wèl geprotesteerd. Het ware mooier geweest wanneer referent de gelegenheid had te baat genomen om te erkennen dat vele Dienaren des Woords hierin zeer getrouw zijn. De Kerk heeft wel gefaald, maar wie kan in een geweldigen tijd als de onze in eens alles overzien? Referent haalt een enkel voorbeeld aan en wil daarmee groote dingen bewijzen, ja, komt op grond daarvan met ernstige verwijten.

Als nu referent zelf reeds zoo moeielijk omschrijven kan wat onder kapitalisme te verstaan zij, wat zullen wij dan op den predikstoel moeten doen? Is het dan niet beter persoonlijk en individueel aan te dringen op het betrachten van recht en gerechtigheid ook ten opzichte van het geld?

Spreker is het niet eens met de uitspraak van referent dat christendom en socialisme een gemeenschappelijken vijand hebben in het mammonisme. Het socialisme is z.i. mammonisme.

Dan heeft hij bezwaar tegen de uitspraak van referent dat de machine de arbeidskracht opslorpt. Dat is, zegt hij, de socialistische meerwaardetheorie.

En ten slotte heeft hij bezwaar tegen de verwijzing van referent naar Rome, dat volgens ref. wèl een christelijke ethiek heeft. Spr. erkent dat Rome zegt er een te hebben maar vraagt: heeft Rome werkelijk een christelijke ethiek?

Dr. J. C. de Moor van *Amsterdam* zegt het referaat met groot leedwezen te hebben aangehoord. Er is naar zijn meening door dit referaat kwaad aangericht dat niet gemakkelijk zal kunnen worden goedgemaakt. De beschuldigingen door referent geuit gaan 't land in. Ook wel de tegenspraak. Maar intusschen is het kwaad gesticht.

Spr. heeft in het referaat gemist liefde tot de Kerk. De Kerk is onze moeder. De referent wijst op enkele bizonder-

heden, een uitspraak van een dominé of van een Kerkeraad, maar dat is nog geen uitpraak van de Kerk.

Het referaat mist z.i. ook voldoende belijning. Wat organisch en institutair de taak is der Kerk moet eerst goed vaststaan. Het ware beter zoo referent eerst in den kerkelijken weg getracht had de Kerk tot volvoering van haar taak te brengen.

Referent hecht blijkbaar grooter waarde aan een getuigenis der Kerk dan spr.

Ook meent spr. dat niet mag worden gezegd, dat de Kerk de patroons die zich niet christelijk organiseeren vrijliet en de arbeiders in gelijk geval censureerde.

De Kerk heeft ook in de oorlogsjaren Gods Woord gepredikt naar den eisch van het oogenblik.

Spr. acht het referaat misplaatst.

Ds. D. Sikkel van *Klundert* heeft met dankbaarheid van referaat en stellingen kennis genomen. Al acht spr. enkele uitdrukkingen onjuist, hij is dankbaar dat op de schuld der Kerk is gewezen. Niet omdat zij onze moeder is, maar omdat wij de Kerk zijn.

Er is een schuld der Kerk ten opzichte van de sociale quaestie. Wij hebben niet genoegzaam begrepen en wij begrijpen het nog niet voldoende welke beteekenis de Christus heeft als Verlosser der menschheid. Onze arbeiders zijn daarvan de dupe geworden.

Spr. heeft alleen bezwaar tegen het noemen van wat te Klundert geschiedde als symptoom van de verkeerde verhouding der Kerk ten opzichte van het sociale leven. In Klundert zijn onchristelijke wapenen gebezigd. Moet de Kerk daartegen niet vermanend optreden? Moeten haar leden niet opgewekt worden om te strijden met de wapenen van Christus? Wij stellen prijs op de liefde van de kleinen en van de arbeiders. Maar evenmin als wij dienstknechten mogen zijn van de rijken mogen wij het worden van de arbeiders.

Spr. herinnert nog aan het laatste publieke woord van wijlen zijn vader bij diens repliek in het debat over „sociali-

satie". Toen was hem gevraagd: zullen wij het winnen? Daarop antwoordde toen sprekers vader: Ik weet het niet. We zijn de schapen van Christus om geslacht te worden. God geeft ons nog den tijd van genade. Laat ons dien besteden!

Ds. J. Vonk van *Maassluis* wekt de aanwezigen op zooveel mogelijk de christelijke pers en de christelijke vakbeweging te steunen.

Dr. C. N. Impeta van *Purmerend* laat in verband met een uitlating van referent licht vallen op een ergens gebezigde uitdrukking dat de christelijke vakbeweging wezen zou de duivel op sokken.

Ds. J. H. Broek Roelofs van *Stedum* verhaalt uit de practijk hoe hij herhaaldelijk werkstakingen heeft meegemaakt, het oprichten van Chr. vakvereenigingen heeft kunnen bevorderen en zoowel werkgevers als werknemers de beginselen van Gods Woord heeft voorgehouden in de prediking, bij huisbezoek, in persoonlijk gesprek enz.

Over het groot-kapitalisme en den invloed daarvan sprak hij dan niet allereerst. Waar referent dat wèl deed, stelde zijn woord hem teleur.

De referent, *Ds. H. Koffyberg* spreekt er zijn voldoening over uit dat zijn referaat tegenspraak, ja zelfs verontwaardiging heeft verwekt. Immers dat bewijst hem, dat de waarheid in zijn referaat niet geheel gemist werd.

Wij moeten ter vorming van ons oordeel ook en vooral hooren naar wat er buiten onzen kring over ons wordt gezegd. En wanneer we dan de stemmen uit arbeiderskringen beluisteren en ter harte nemen dan zullen we schuld moeten belijden.

Toen de arbeidersbeweging opkwam om zich van den greep van het groot-kapitalisme los te maken, heeft de Kerk, niet uit onwil, maar voornamelijk uit onkunde de arbeiders alleen gelaten.

Het is toegestemd dat de opleiding van onze predikanten met het oog op de sociale roeping der Kerk is tekort geschoten.

Spr. komt er tegen op dat men zich verontwaardigd heeft gevoeld. Kan een vriend niet tot taak hebben iemand zijn feilen te toonen? Het verwijt dat hij zou getoond hebben geen liefde voor de Kerk te bezitten, acht spr. geheel zonder grond. Geheel de strekking van zijn referaat getuigt voor die liefde.

Ook is er hem een grief van gemaakt geen goede scheiding te hebben aangegeven tusschen wat de taak is van de Kerk als instituut en als organisme. Maar spr. acht dat verwijt onbillijk, waar scherper geesten dan hij de grootste moeite hebben om deze onderscheiden taak te definieeren.

Men heeft spr. naar concrete bewijzen gevraagd. Maar hij vraagt: is dat niet altijd moeielijk? Hij noemde eenige verschijnselen. Niet om de Kerk of personen daarmee te treffen, maar omdat ze z.i. als bewijzen gelden.

Spr. zou de vraag kunnen stellen of posten als zoodanig en dus zonder meer een onchristelijk strijdmiddel is.

Er is gezegd: wij staan niet onder den invloed van den geest van het groot-kapitalisme, maar spr. houdt vol dat dit wel zoo is. Men protesteert wèl tegen de sociaal-democratie, tegen het communisme enz. maar dat zich intusschen een geldmacht organiseert, die ons leven beheerscht, daartegen wordt niet geprotesteerd.

De prediking der schriftuurlijke beginselen van recht en gerechtigheid is uitnemend, maar we moeten specialiseeren. En om dat te kunnen doen moet er kennis zijn van deze dingen, anders zijn we de massa voor goed kwijt.

De voorzitter, *Prof. Lindeboom* herinnert er aan dat hij predikant geweest is in een gemeente van arbeiders, die door liberale werkgevers werden geplaagd en bemoeielijkt. Hij heeft het toen voor de arbeiders opgenomen.

Van socialistische zijde is wel het Nieuwe Testament verspreid omdat zij zeiden: er wordt in geen ander boekje zooveel voor de armen gesproken. Dàt hebben wij noodig, zegt spr. Wij moeten den bijbel aan ons volk geven.

Spr. trekt zich het verwijt niet aan als zou de opleiding

aan de sociale quaestie geen of niet voldoende aandacht hebben geschonken.

12. Aan de orde komt nu het referaat van *Ds. C. B. Bavinck* van *Rotterdam* over het onderwerp:

Welke zijn de oorzaken van het Kerkelijk gescheiden leven der Gereformeerden in Nederland?

Het onderwerp is een, dat nauwkeurige diagnose vereischt. Nimmer is het mogelijk geweest, de stroomen van het geestelijke leven binnen de kerk te houden; splitsing is er altoos geweest. Wat de gereformeerden betreft, wij hebben onze kerken, dan de gereformeerden in de Herv. Kerk en verder allerlei andere kleinere groepen. Persoonlijke motieven en plaatselijke toestanden hebben in dezen veel invloed, verklaren vele overgangen of riepen scheurkerken in het leven. Doch er zijn ook belangrijke oorzaken, waarbij men moet onderscheiden die het kerkelijk gescheiden zijn doen ontstaan en die het bestendigen. In vroeger eeuwen woonden in ons land alle gereformeerden samen in één kerk. Toch waren er toen reeds eigenaardige piëtistische stroomingen, als protest tegen doode orthodoxie, die mede het gescheiden kerkelijk leven onzer dagen hebben bewerkt. Er was een werk Gods in, maar het proces van het zieleleven werd te zeer op kaart gebracht en voor anderen maatgevend gemaakt; ook werd het innerlijk leven te zeer op den voorgrond gezet, zoodat het natuurlijk leven werd miskend; een verkeerde mystiek werd aangemoedigd, en een separatistische trek viel niet te miskennen. De oefeningen en conventikelen waren het gevolg daarvan.

De kerkelijke scheiding is eerst in de 19de eeuw begonnen. De Synodale organisatie dwong tot de afscheiding. Deze was noodig om der conscientie wille. De kerken der Afscheiding hebben de zuivere lijn nooit geheel losgelaten, evenmin als die der Doleantie, waarom ze in 1892 ook met elkander vereenigd zijn, nadat eerst in 1869 reeds de vereeniging met de kerken onder het Kruis had plaats gevonden. Zonder het werk Gods te niet te doen en een streep door onze gansche historie te halen, kunnen we niet tot de Hervormde kerk

terugkeeren. Daarom zijn wij evenmin scheurmakers als de reformatoren der 16e eeuw.

Waarom komen echter de Gereformeerden in de Herv. Kerk niet tot ons? Voor velen hunner bestaat die vraag niet, omdat ze goede predikers hebben en de oude kerk reeds door het kerkgebouw hen trekt. Anderen hebben de heilige overtuiging, de Herv. kerk niet te mogen verlaten omdat Gods Woord er nog gepredikt wordt en God die kerk nog niet heeft verlaten. Weer anderen zijn zeer vijandig tegen ons en vinden ons te licht. Op een massalen overgang moeten we niet rekenen.

Anders staat het met de oud-Gereformeerden. Waarom die zich in zooveel groepjes splitsen is niet te zeggen.

Maar hoe anders zou het met Ledeboer en Budding gegaan zijn als ze het correctief hadden gehad van een goede kerkelijke organisatie of een verstandige vrouw. (Hilariteit.) Het is zoo gevaarlijk, populair te zijn en het te weten! Naast de H. Schrift werden „oude schrijvers" de norm; alle nieuwigheden waren verdacht; alles wat niet op het godsdienstig leven betrekking heeft werd veracht. Nauwgezetheid van wandel is in hen te prijzen, maar het jeugdig geslacht wordt aan zichzelf overgelaten. Men drijft op eigen bevinding en verwerpt de prediking des Woords in zelfgenoegzaamheid, en wantrouwt alles buiten eigen kring, zoodat vereenigingspogingen met zulken moeten mislukken; deze groepen staan liefst op zichzelf. Kwam men tot vereeniging, het zou tot niets goeds leiden, en zulke menschen zouden zich bij ons niet thuis gevoelen.

De Chr. Geref. Kerk is georganiseerd omdat men met de vereeniging der kerken in 1892 niet kon meegaan. De kerk der Afscheiding was de eenig wettige, en nu men met de Doleerenden zich vereenigde gaf men die gedachte prijs. Dat was een miskenning van 1834. Doch als men deze consequentie aanvaardt, is het gevolg, dat geene andere mogelijkheid bestaat dan dat wij tot de Chr. Geref. Kerk komen; zooals ze dan ook inderdaad zeggen. Dat doen we nooit,

niet uit minachting, maar omdat we aan iedere kerk het recht betwisten om te zeggen: wij zijn de wettige openbaring van het lichaam van Christus. Dat ware miskenning van de catholiciteit der kerk.

Ook wij Gereformeerden hebben schuld aan het gescheiden kerkelijk leven, doch het stellen der vraag bewijst, dat we toch in deze wel het goede willen zoeken. Laten we het ideaal stellen om ons zoo te openbaren, dat anderen ons zoeken om de zuiverheid van ons beginsel. God geve, dat alle Gereformeerden eens mogen wonen op één kerkelijk erf.

13. Nadat na de voorlezing van dit referaat gepauzeerd is, wordt de vergadering heropend en is er gelegenheid tot bespreking van het gehoorde.

Ds. J. J. Koopmans van *Raamsdonk* is den referent dankbaar voor het gehoorde. Hij heeft er behoefte aan om een woord van waardeering uit te spreken voor de oud-Gereformeerden en de broeders in de Hervormde Kerk die ernstig strijden voor de waarheid. De indruk moet naar buiten gaan dat we niet enghartig zijn. Het zou spr. aangenaam zijn als er ook eens referaat kon worden gehouden om aan te geven waardoor die oorzaken van scheiding konden worden weggenomen.

Spr. meent dat referent niet genoeg nota heeft genomen van het geschrift van Prof. Fabius: ,,Kerkelijk" leven en van de rede van Prof. Goslinga over het verlicht despotisme van Willem I.

Spr. zou wel gaarne de mogelijkheid eens zien overwogen een vertrouwelijke conferentie te hebben om over toenadering te spreken.

Ds. B. Wentsel van *Nieuwendam* vraagt of wij de Chr. Geref. Kerk wel genoegzaam kennen. Spr. betwijfelt of in die kringen Gereformeerd wordt gedacht. Het is beter z.i. het proces in dat milieu te laten uitwerken. Spr. is dankbaar voor het referaat.

Ook *Ds. D. Steenhuis* van *Loppersum* betuigt zijn instemming met het referaat. Alleen heeft hij iets te zeggen

over de aanduiding door referent van kerken van min vaste formatie als gereformeerd. Spr. vraagt of er niet van die kringen zijn waar inderdaad afwijking van de belijdenis is te constateeren en waar een gereformeerd predikant niet zou kunnen wezen.

Zijn er niet uit ons uitgegaan, die van ons niet waren? Spr. meent dat zij niet gereformeerd zijn. Wie daar den eisch der bekeering doet hooren wordt verketterd.

Hun kenmerk is: ultra-lijdelijkheid. Zij handhaven wel den naam Gereformeerd, maar zijn ze het ook?

Dr. J. C. de Moor van *Amsterdam* wijst op de groote practische moeielijkheden om ooit tot vereeniging met de Gereformeerden in de Hervormde Kerk te zullen geraken. Maar spr. heeft vooral het woord gevraagd om in het licht te stellen wat de Generale Synode deed in dit opzicht. Bij de plannen tot uitbouw van de belijdenis is besloten niet alleen de buitenlandsche Kerken maar ook de binnenlandsche van Gereformeerde belijdenis te raadplegen en tot overleg uit te noodigen.

Spr. zou dit referaat gaarne in druk zien verschijnen.

De referent, *Ds. Bavinck*, betuigt zijn dank aan de welwillende debaters.

Den weg van Ds. Koopmans, n.l. het organiseeren van een conferentie voor samenspreking, acht referent minder gewenscht. Hij geeft de voorkeur aan den kerkelijken weg.

Aan Ds. Wentsel, die een vollediger omschrijving van de situatie in de Chr. Geref. Kerk gewild had, antwoordt ref. dat de psychologische zijde er de moeielijkste van is. Men zou eigenlijk een tijdlang in dien kring moeten verkeeren om den rechten blik daarop te ontvangen. Nu heeft referent zich beperkt en bepaald tot wat onlangs op een conferentie van Chr. Geref. predikanten als omschrijving van hun kerkelijk standpunt door henzelven is gezegd.

Aan Ds. Steenhuis antwoordt referent dat hij toch wel moest beginnen met te vragen: Wie noemen zich Gereformeerd? Spr. stemt toe dat zij, wellicht onbewust, afdwalen.

Inderdaad weten ze niet goed wat Gereformeerd is, al dienen zij zich als zoodanig aan.

Ds. N. A. de Gaay Fortman van *Amsterdam* vraagt of referent wel voldoende rekening hield met groepen als van Pontiaan van Hattem, Wouter Bekker e.a. die van antinomiaansche richting waren.

Ds. J. D. van der Velden van *Kralingen* zegt nog in het referaat te hebben gemist dat de Oud-Gereformeerden vooral van ons gescheiden zijn door de Gereformeerde Schriftuurlijke Verbondsbeschouwing, waarmee het verband van openbare geloofsbelijdenis en deelname aan het Heilig Avondmaal samenhangt.

Dat is een groot bezwaar tegen hun vereeniging met ons.

De Voorzitter, *Prof. Lindeboom*, wijst er nog op, dat al noemde referent de beide Brakels in één adem, er toch tusschen beiden een groot onderscheid moet worden gemaakt. De vader was inderdaad niet vrij van het piëtisme. Maar Wilhelmus heeft er zich met kracht aan onttrokken. Spr. verwijst daartoe o.m. naar de beide hoofdstukken in het aanhangsel van „De Redelijke Godsdienst" die tot strekking hebben: Men moet bij het Woord blijven en, men mag niet van de Kerk scheiden.

De referent, Ds. Bavinck, kan in hoofdzaak met het gezegde der laatste broeders zich vereenigen.

Er is een piëtisme dat veel goeds heeft; dat aandringt na de reformatie der belijdenis op die van het leven. Maar er is ook een later bijgekomen element van mysticisme bij. Daarvan is Wilhelmus à Brakel vrij.

Al gebruikte referent het woord verbond niet, de gedachte er aan ligt toch wel in het referaat.

En, referent erkent den invloed van Antinomianen als P. v. Hattem en anderen maar het is niet altijd mogelijk nauwkeurig aan te geven uit welken persoon of uit welken kring een bepaalde richting opkwam.

14. Als laatste referaat volgt nu dat van *Ds. S. Huismans* van *Doetinchem* over:

Het privaat-bezit in het licht der Heilige Schrift.

Privaat-bezit is het recht van een persoon om vrij te beschikken over het stoffelijke wat hij heeft. Men acht het wel de bron van alle misstanden op sociaal gebied, doch de Schrift erkent een relatief privaat bezit. De eerste mensch trad onmiddellijk in het door God hem toegekende bezitsrecht over de aarde. In het paradijs was er communisme, doch niet absoluut. Het individueele zou ook wel uitgekomen zijn in het gebruik der stoffelijke goederen. In den staat der heerlijkheid zal het weer evenzoo zijn. De toestand tusschen beide is eene, waarin de harmonie verbroken is. De enkeling en de menigte schommelen heen en weer tusschen het extreme communisme en het individualistisch privaat-bezit. Doch het Christendom nadert het verloren evenwicht, en handhaaft het communale in het individueele. De Schrift eischt echter geen gelijkheid van privaat-bezit. De zondige ongelijkheid mag ons dit niet uit het oog doen verliezen. De H. Schrift eischt het noodige privaat-bezit voor allen. De arbeider zal in de vruchten van het bedrijf niet minder dan in de risico er van moeten deelen. Alle weelde wordt door den Bijbel niet misprezen, maar de opeenhooping van privaat-bezit bij weinigen wordt afgekeurd. Ten slotte betoogt spreker, dat het privaat-bezit niet altoos zal voortduren.

Referent besluit met de volgende stellingen :

1. De Schrift erkent een relatief privaat-bezit.
2. De Schrift eischt geen gelijkheid van privaat-bezit.
3. De Schrift eischt het noodige privaat-bezit voor allen.
4. De Schrift misprijst niet alle weelde.
5. De Schrift misprijst de opeenhooping van privaat-bezit bij weinigen.
6. De Schrift eischt niet, dat het privaat-bezit altijd voortduren zal.

15. Bij de nu volgende bespreking brengt *Ds. B. van der Werff* van *Dokkum* den referent lof voor de studie en den voorarbeid aan dit referaat besteed. Hij vraagt echter meer licht over het verband van de derde en de zesde stelling.

Indien de H. Schrift privaat-bezit eischt, dan doet zij dit ook voor alle tijden en dan is de zesde stelling te sterk.

Ds. D. Steenhuis van *Loppersum* had ook willen vragen hoe de derde en de zesde stelling met elkander overeen te brengen zijn. Referent heeft gezegd dat het wenschelijk is, dat het grootst mogelijk getal menschen grondbezit heeft. Is referent dan voorstander van landnationalisatie? Eischt de H. Schrift dat?

Naar sprekers meening verkeerde de Jeruzalemsche gemeente in een uitzonderingstoestand. Er was communaal bezit naar dat ieder van noode had, dus naar de behoefte van het oogenblik. De armen werden daardoor geholpen. Maar het privaat-bezit bleef daarnaast bestaan.

Prof. Lindeboom herinnert er aan, dat soms heel een dorp aan een familie behoorde en dat men dan geen grond kon krijgen voor een kerk of voor een Christelijke school. Dat is wat de Bijbel noemt: akker aan akker trekken.

Spr. keurt het af om te zeggen, dat er in Jeruzalem was gemeenschap van goederen. Dat is exegetisch onjuist.

Ds. J. Waterink van *Zutphen* wijst er op, dat de historische ontwikkeling van het groot-grondbezit in den achterhoek aantoont, dat het Saksische ras zich daar vestigde naar familiehoofden gescheiden. Dat is dan geen akker aan akker trekken geweest.

De referent, *D. Huismans* antwoordt Ds. van der Werff, dat de derde en zesde stelling niet met elkander strijden. In de derde stelling ligt nadruk op de laatste twee woorden: voor allen. Daarom is naar Gods Woord den eisch te stellen dat de overheden zulke wetten maken, dat er ook privaat-bezit zij voor allen. De H. Schrift eischt geen privaat-bezit maar erkent het wel.

De vraag of hij voorstander is van landnationalisatie zal spr. niet beantwoorden. Dat zou hem brengen op het terrein van de sociologie en is thans zijn taak niet.

Ds. Steenhuis heeft ook gevraagd of het in Jeruzalem eigenlijk niet was een vorm van armenverzorging. Maar dat

betwist referent. Er staat: allen die geloofden hadden alle goederen gemeen. Dit is hyperbolisch gezegd. Het is daar de genesis van het N. Testament en nu wil de H. Geest ons doen gevoelen, er komt een ander inzicht op in betrekking tot het bezit. Het was niet bloot een vorm van armenverzorging.

Referent wil niets zeggen ten nadeele van hen die eerlijk aan grondbezit zijn gekomen.

15. De Voorzitter, Prof. Lindeboom dankt nu allen die tot het welslagen dezer vergadering hebben meegewerkt.

16. Het Moderamen zegt de uitgave van het referaat van Ds. Bavinck toe indien deze zijne copie wil afstaan.

17. In verband met het groot gebrek aan verplegend personeel in de gestichten voor krankzinnigen roept de Voorzitter de hulp in van de predikanten, om jonge menschen op te wekken zich aan dezen arbeid te geven.

18. Nadat de vergadering nu gezongen heeft: Ps. 72 : 11 gaat Ds. G. J. Breukelaar van Surhuisterveen voor in dankgebed en sluit de Praeses de vergadering.

Arnhem. J. G. KUNST.
Secretaris.

KRONIEK.

Dr. Kuyper heengegaan. — Het juiste licht op zijn beteekenis voor de theologie. — Gevaarlijke objectiviteit. — Ds. Klaarhamer. — Ds. Wisse's uittocht. — Zijne verklaring en enkele „predikkundige aanteekeningen." —

De held is gevallen.

De grootste onder ons is heengegaan.

Hij had verslagen zijne duizenden; zijne tienduizenden; hij hij had zijne scharen ter victorie gevoerd; hij was de Heraut geweest, door wien de bazuin, met zeker geluid, werd geblazen; hij was de generaal geweest, die in den strijd met tactische wijsheid en onovertroffen bezieling de troepen wist te leiden; hij was de voorman geweest, die zijn Standaard omhoog hief, als een vaan waarin het „pro rege" sprekend geteekend stond; hij was de kruis-soldaat geweest, die gebrokenen van harte het troostwoord wist te spreken; hij was de herder geweest, die mediteerde voor zijne kudde henen . . .

Toen de laatste vijand kwam . . .

De dood . . .

En hij is gevallen . . .

Ja, maar in kinderlijk vertrouwen op Hem, die ook den laatsten vijand te niet doen zal . . .

Dr. Abraham Kuyper is niet meer . . .

En wanneer deze Kroniek verschijnt zal het vermoedelijk wel Januari 1921 op onzen kalender zijn. Dan zijn de laatste weemoeds-klanken, die ons zijn heengaan kond deden verklonken wellicht, en deze kroniek zal wel in het achterste gelid staan van hen, die de gedachtenis van dezen groote eerbiedig hulde doen.

Maar toch, staan wij dan al achteraan — wij mogen niet zwijgen; is onze Kuyper-herdenking laat, zij is er niet minder noodzakelijk om.

Immers óók voor de Gereformeerde theologie is Kuyper zoo héél veel geweest. Juist omdat hij, wat min of meer onbewust leefde in de volksziel, heeft weten wakker te maken. Hij wist oude vooysen nieuwen klank te geven, en zij, die zich hadden teruggetrokken, stil neuriënd de wijs van 't oude lied, hieven plots het hoofd op, wijl een groote zijn lier stemde en bekende accoorden hooren deed.

Dat waren de eenvoudige vromen van „grooten" niet gewoon. Zij waren gewend de waarheid te vinden bij de verachten — maar dat een geleerde, man van naam en talent, moedig voor God's eere opkwam, was voor hen iets als een openbaring. Zóó vonden de getrouwen in den lande hun Kuyper — en vond Kuyper getrouwen. Zeker, ook die hem liefhadden, wisten, dat ook hem niets menschelijks vreemd was; maar zij wisten zich ook één met hem, omdat ze één waren in Hem, Die een Heere is van al de Zijnen.

Aan het komende geslacht zal het oordeel over den *wetenschappelijken* arbeid van Dr. Kuyper *als theoloog* moeten worden overgelaten. Dat zijn invloed zéér groot is geweest, dat zijn werk, in wetenschappelijke kringen meestal te weinig gekend, niet alleen reconstrueerend maar ook verder-bouwend was, niemand zal het met recht kunnen ontkennen. Wel is helaas, ook in onze kerken van de zijde van sommigen, onder den invloed van het verloop der historie, dat men gaarne in andere bedding had gezien, niet altijd recht gedaan aan den man, die heenging, wanneer het er om ging zijn invloed op de Nederlandsche Gereformeerde Theologie te erkennen. Volkomen terecht echter oordeelt in No. 476 van het „Kerkbl. voor Ov. en Dr." (Ds.) H. A. D(ijkstra) te D(iever), in zijn artikel „De synode te Zwolle 1882" aldus:

„Dit optreden van Dr. Kuyper bleef ook niet zonder in-
„vloed op de Christelijk Gereformeerden, want voor hen
„ging over menig stuk een nieuw licht op. Niet dat er bij
„hen eene afwijking der Gereformeerde leer of verflauwing
„van grenzen viel op te merken. Dit was in de verste verte
„niet het geval, doch zij hadden de theologie altijd van de

„practische zijde beschouwd, de leerstukken aanvaard, zooals „die hun waren overgeleverd, en zich niet veel met bronnen-„studie bezig gehouden, om vandaar uit de Gereformeerde „beginselen op te diepen en in het licht te stellen. Dit ver-„anderde nu. Men werd meer belijnd en de puntjes op i's „werden niet vergeten en bizonder werd er op de verbonds-„theologie nadruk gelegd. Dit geschiedde op den leerstoel bij „de opleiding, op den kansel voor de gemeente en in de „catechisatiekamer voor de jeugd. Gaandeweg viel het op te „merken, dat zich in het midden der gemeente eene andere „levensbeschouwing liet gelden en dat het Calvinisme geheel „het leven voor zich opeischt.e"

Ook al wijst Ds. Dijkstra verder op gevaren, die zoo van-zelf ook opkwamen, hijzelf zal moeten toegeven, dat deze juist daar gevonden werden, waar men meende „plus royalist que le roi" te moeten zijn.

De Gereformeerde wetenschap heeft tot taak het *juiste* licht te werpen op het optreden van Dr. Kuyper. Wanneer men nagaat wat tot nog toe daarvan alzoo, ook in werken, die toch ongetwijfeld op den naam „wetenschappelijk" aan-spraak mogen maken, werd gezegd, dan staat te vreezen, dat niet alleen modernen van allerlei schakeering, maar ook menschen, die ons veel nader staan, hun historischen zin, ondanks zichzelf, gaan verloochenen, en dingen den volke kond doen, die nòch waar nòch welluidend zijn.

Ik zwijg hier van onjuistheden. Die zijn te betreuren, maar kunnen betrekkelijk ongevaarlijk zijn. Zoo is het b.v. dwaas, maar te vergeven, wanneer *Ferdinand Cohrs* in Hauck's Real-encyclopaedie spreekt over de „Christel. Gereformeerde Kerk, die ontstaan is onder Dr. A. Kuyper uit de ineensmelting van de Christel. Afgesch. Kerk, met de „Gemeenten onder het Kruis."

Erger is wat Prof. *Van Veen* doet in een artikel over van Oosterzee in dezelfde Encyclopaedie. De Utrechtsche hoogleeraar teekent v. O. ook in zijn optreden tegen Dr.

Kuyper. En nu is het natuurlijk zijn recht, enkele aanhalingen uit van Oosterzee's strijdschriften te geven. Maar wij staan thans lang genoeg achter den pennestrijd Van Oosterzee—Kuyper om te weten, dat v. Oosterzee, op zijn zachtst gezegd, in zeer groote eenzijdigheid Kuyper als een intellectualist en een formalist terzijde trachtte te schuiven. Maar Prof. van Veen neemt *zonder eenige critiek* v. Oosterzee's uitdrukkingen over: „Zijn oordeel was, dat het deze richting, zooals ze „onder leiding van Dr. Kuyper optrad „nicht um den Herrn, „sondern um die Lehre, nicht um das Leben, sondern um „das System, nicht um die Herde, sondern um das Futter „zu thun war", en met 't oog op kerk en wetenschap hield „hij Keine Partei für so verhängnis voll, wie diesen des „intellectualistischen Formalismus." Dit is alles zeer objectief meegedeeld. Ja, maar te groote objectiviteit geeft veelal een onjuisten indruk van allen, die het niet met den „held" van een artikel „eens" zijn.

Dit klemt te meer, daar een man als Prof. van Veen toch wel voorzichtigheid moet hebben geleerd. Immers naar aanleiding van zijn artikelen: „Eene bladzijde uit het boek der kerkelijke twisten" (in „de Vrije Kerk" 1885 pag. 432, sqq.), „Een Conflict, Bijdrage tot de kennis der verhouding tusschen kerk en Overheid" (in „de Vrije Kerk" 1886, 1 sqq, 58 sqq) en „Voor tweehonderd jaren" (in „Stemmen voor Waarheid en Vrede" Sept. 1885, Jan. en April 1886) — in welke artikelen hij hèèl erg objectief in 't licht stelde, dat het in de 17e eeuw ook niet alles „goud was wat er blonk" in de kerk — moest hij ondervinden, dat men àl te objectief vertelde historie gebruiken kan, ook tègen de bedoeling van den schrijver in.

In „Een en ander" in de Vrije Kerk van Mei 1886 klaagt H. Beuker:

„En wat doet nu de synodale partij dezer dagen bij monde „van Gooszen, Bronsveld, Buitendijk, Vos, Van Leeuwen e.a.? „Zij misbruiken de studiën van Van Veen en zelfs werken „van Voetius, Brakel, Koelman en Smytegeld, om al de ge-

„breken van de Kerk der 17e eeuw ten toon te stellen, en „alzoo het volk te doen gelooven, dat in onze dagen de staat „der Kerk nog niet zooveel slechter, zoo nog niet beter is, „dan in de 17e eeuw. En nu wil die akelige „drijver Dr. „Kuyper," en die domme „Gereformeerde partij," evenals de „afgescheidenen ons weer naar die zeventiende eeuw terug „voeren."

Zie, toen was de jonge „Ds." van Veen nog predikant in Rijperkerk, maar thans, nu hij hoogleeraar is, geeft àl te groote objectiviteit nòg vat op hem. Wij zullen dankbaar waardeeren elke poging om de beteekenis, die het optreden van Dr. Kuyper heeft gehad voor de Gereformeerde Theologie, in het *juiste* licht te stellen. Misschien is de tijd nog niet rijp voor een „Essay" over dit onderwerp. Welnu, laat men dan alvast „bouwstoffen" vergaderen.

Is Dr. Kuyper meermalen een generaal genoemd, op den dag van zijn verscheiden werd het stoffelijk omhulsel van één zijner officieren ter aarde besteld. Was Dr. Kuyper de generale reformator van Nederland, *Ds. Klaarhamer* was de particuliere reformator van Zeeland. Een figuur was ook hij. Een strijdbaar held — en toch een ziele-arts, die het kostelijkst medicijn teeder wist toe te dienen. De kring dergenen, die hem innig liefhadden was kleiner dan die der schare, die Dr. Kuyper tot vereerens toe aanhing; maar ook Ds. Klaarhamer heeft zich een monument van liefde gesticht in de harten, zooal niet van duizenden, dan toch zeker van honderden; en ook hij „spreekt door het geloof, ook nadat hij gestorven is." En ook zijn naam mochten wij aan deze plaats niet laten ontbreken. In de toekomstige historische schets van het Kerkelijk leven van de laatste decenniën der negentiende eeuw, die zich zal concentreeren om het optreden van Dr. Kuyper, zal toch ook Ds. Klaarhamer met eere moeten worden genoemd.

Daar is nòg iemand heengegaan.

Hij is uitgegaan uit de Gereformeerde Kerken. *Ds. G. Wisse*

te Driebergen heeft het ambt van Dienaar des Woords, dat hij tweeentwintig jaren bekleedde vaarwel gezegd. Een man met zeer vele talenten, met groote en schoone gaven, maar met een ietwat onstandvastig en veelal onbegrijpelijk karakter gaat in hem heen.

Over het heengaan zelf zwijgen wij. Slechts meenen we, dat in een tijdschrift als dit de vraag onder de oogen mag worden gezien, of de beweringen, die Ds. Wisse stoutelijk deed, dat zijn heengaan historisch-psychologisch te verklaren zou zijn, steek houden. Door opvoeding in de „kruisgemeente" zouden er bij hem kiemen liggen, die, straks tot een plantinge uitgroeiden, en de vrucht brachten van het breken met de Gereformeerde Kerken. Afgedacht daarvan, dat Ds. Wisse krachtens het onderteekenen van het formulier van verbindtenis zich moreel verplicht had, een anderen weg te bewandelen, wil het ons voorkomen, dat hij ook in zijn verklaring ietwat misgrijpt. Volgens zijn zeggen zou de verbonds-leer vooral den doorslag gegeven hebben bij hem, om zijn daad te volvoeren.

De prediking van dezen tijd zou eenzijdig de verbondsleer naar voren brengen, en te veel de gemeente als *Godsgemeente* in enger zin beschouwen. En dat zou tegen de historische lijnen, die er liggen in het leven van Ds. Wisse, ingaan. —

Is dat beweren te staven op goeden grond?

Voor het tegenwoordige verwijs ik naar het pas verschenen boek van *Prof. Dr. T. Hoekstra „Gereformeerde prediking."* Deze schrijver haalt *Dr. A. Kuyper* aan (Onze Eeredienst), „die den vollen nadruk ligt op *onderscheidenlijk* preeken". En zelf oordeelt hij :

„Is het de roeping van den dienaar den tekst toe te passen „op hen die niet tot bekeering kwamen, hij behoort in de „tweede plaats den tekst te brengen tot het hart van hen „die in beginsel met mindere of meerdere bewustheid, den „Heere Jezus liefhebben. Daartoe past hij het Woord Gods „aan bij de geestelijke ervaring van de geloovigen. Dit „deel van de preek moet dus *bevindelijke* prediking zijn.

„Bevindelijk, niet: gemoedelijk, want indien de toepassing „uitsluitend gemoedelijk is en alleen inwerkt op de religieuse affecten, ontspoort zij."

Wat is dit anders dan het oude kruis-kerk gevoelen? In het belangrijkste geschrift, dat uit dezen kring stamt, het boek van *Ds. N. J. Engelberts*: *„de gereformeerde kerk*, enz." (1869) heet het: „Wij willen uitgaan van een belijdende „gemeente, en niet van een vereeniging, die staat buiten de „ordening Gods". . . . „Wij willen anderen het evangelie „verkondigen maar evenmin vergeten, dat wij zelfs moeten „worden opgebouwd in het allerheiligst geloof, en dus de „prediking des Woords niet van het gebruik der zegelteekenen „scheiden, opdat het „medicynmeester genees Uzelven" van „geene toepassing zij voor ons . . . Men gaat voort ver„warring te stichten in het gemeenteleven: darbisme en „baptisme te voorschijn te roepen, omdat men het gemeente„leven negeert, en de sacramenten verwaarloost, waardoor „de ziekelijke verschijnsels zooeven genoemd te voorschijn „treden."

Dat is klare taal, die geen commentaar behoeft.

Evenwel is nog altijd waar, wat wijlen (*Ds.*) *W. H. G*(*ispen*) schreef in zijn „*predikkundige aanteekeningen*" (1886) „Ook „zijn er die hiermede nog niet tevreden zijn. Voor hen is „de prediking niet gereformeerd zoo er niet in zekere be„kende termen en geijkte uitdrukkingen gepredikt wordt. „Ook moet men over alles durven preeken. Tegen een thema „als: „Het stinken voor God", of „Het liggen in het bloed", „De jonge zuster, die nog geen borsten heeft" en dergelijken, „moet men niet opzien, zoo men een man is van beginsel „en overtuiging."

Ook *al was het waar*, dat in breeden kring de fout, die Ds. Wisse de Gereformeerde kerken aanwrijft, die van *eenzijdig* voorwerpelijke verbonds-prediking, gevonden werd, dan nog geldt het woord, dat Ds. H. Beuker destijds (1892) schreef aan Ds. van Lingen, die, in bond met een anderen Ds. Wisse, een breuke maakte: „We betreuren en ver-

„foeien nu ook met heel ons hart uw tegenwoordig gedrag. „Een Gereformeerd mensch scheurt zich niet van zijn Kerk „omdat hij deze besluiten ziet nemen, die niet naar zijn ge- „noegen zijn, zoolang deze Kerk slechts op den bodem der „belijdenis blijft staan en Jezus erkent als haar Koning.”

1 December 1920. J. WATERINK.

RECENSIËN.

Impugnatorium M. Antonii de Castro O. P. contra epistolam M. Wesseli Groningensis ad M. Jacobum Hoeck, de indulgentiïs, opnieuw uitgegeven en toegelicht door Dr M. VAN RHIJN.
's-Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1919, prijs f 3.00.

Ongetwijfeld is een hernieuwde uitgave van het „Impugnatorium" van belang voor de kennis van de leer der aflaten in de dagen vóór en gedurende de Reformatie. Ware dit niet het geval, moeielijk zou de geleerde uitgever op eenig debiet kunnen rekenen bij zulk een goed verzorgde en kostbare uitgave. De belangstellenden voor dezen nieuwen druk zullen moeten gezocht worden onder de bibliografen, de dogmenhistorici en vooral onder die Roomsche kerkhistorici, die er op zinnen om tot eene critische uitgave te komen van geschriften van verschillende Roomsch-katholieke schrijvers uit de eerste helft van de 16de eeuw.

Deze nieuwe uitgave van den geleerden biograaf van Wesseli Gansfort draagt alweer het hare toe, door de rijke toelichting die hij in het „impugnatorium" geeft en de breede inleiding die daaraan voorafgaat, om den grooten Gansfort beter te leeren kennen en diens zoo belangrijken tijd voor de vaderlandsche kerkgeschiedenis ons nader te brengen. De auteur heeft aan zijn verdienstelijk werk door zijn Wessel Gansfort bovendien nog dit toegedaan, dat gekenmerkt wordt door dezelfde bewonderenswaardige kennis van zeldzame boeken en „rariora". G. KEIZER.

Petrus Dathenus, Academisch Proefschrift, door THEODORUS RUYS.
Utrecht, G. J. A. RUYS, 1919.

Dit proefschrift durf ik te stellen naast dat van Dr van Rhijn over Wessel Gansfort en het eert zoowel den auteur als de Theol. fac. der V. U. Het heeft ook deze overeenkomst met het genoemde werk dat het handelt over een man,

over wien reeds een uitgebreide litteratuur bestaat, doch zoo goed van Rhijn achtte dat nog niet het laatste woord over Gansfort was geschreven, meende ook Dr Ruys dat een hernieuwde studie over Datheen niet misplaatst was. Uit beide proefschriften blijkt ook welke groote vorderingen de bibliografie heeft gemaakt en hoe uit de archieven door de catalogiseering der schatten daarin verborgen, steeds meer stof kan worden verzameld tot nadere bestudeering van die gewichtige periode uit onze kerkhistorie, waaromtrent onder de geleerden nog geen eenstemmigheid bestaat. De persoon van Datheen wordt ons lief. Nog altijd had het onderwijs, aan openbare inrichtingen genoten, in mij iets achtergelaten dat mij minder sympathiek stemde tegenover dezen geloofsheld. Datheen was een drijver, zoo had men mij geleerd. De laatste rudimenta van dat onderwijs zijn door dit proefschrift met betrekking tot Dathenus uitgewischt. Ruys heeft hem recht doen wedervaren en dat heel wat beter dan die lieden, die nog altijd tegen Datheen's eigen wenschen in, zijn psalmrijmingen zingen. Tragisch is het einde van het leven van dezen man. Hoe kan het feit dat men een verkeerde positie inneemt, al meent men dat zij goed is, en daarin hardnekkig volhardt, soms een leven nog haast doen verongelukken. Zoo kan dit boek nog paraenetische wenken ons geven, die niet dan met ernstig gevaar kunnen worden verwaarloosd. Hoe groot de bibliografische kennis omtrent de periode die hun onderwerp raakt bij deze geleerde schrijvers ook moge zijn, ook bij Ruys bleek mij dat aan den vorscher nog steeds het een en ander ontgaat. De auteur maakt op bladzijde 65 in noot 2 melding van een zekeren *Marcus Perez* en verwijst dan naar Edmund Poullet; hem is blijkbaar ontgaan dat er een prachtige monographie bestaat over dezen Perez van de hand van den zoo vroeg ontslapen historicus Prof. Aug. Bernus getiteld: un laïque du seizième siècle, Marc Perez, ancien de l'église réformée d'anvers, Lausanne, 1895. In een aanhangsel, in bijlagen en twee registers geeft de auteur nadere inlichtingen over Datheen's huwelijk, familie, beeldtenis, met een aantal hoogst belangrijke brieven. Wij wenschen de V. U. van harte geluk met zulk een proefschrift, dat waarlijk niet slechts door kerkhistorici enz. dient te worden gelezen, maar ook met veel nut en stichting kan worden bestudeerd door niet-theologen van professie.

G. KEIZER.

Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche Immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw door Dr A. A. VAN SCHELVEN. 's Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1919.

Deze inaugureele oratie kan ik gevoegelijk op de derde plaats hier bespreken omdat de inhoud niet te veel verschilt van dien der beide voorafgaande geschriften. Zij volgt er op en sluit er bij aan. Wij zouden hier kunnen spreken van een „refuge belgique." Nederland heeft het voorrecht genoten wat ook eens aan Genève te beurt viel. Zoo kent Genève zijn refuge italien waaraan het zijn bezit der edelste en oudste familiën dankt naast de refuge français. Ook wij hebben onze refuge belgique voorafgaande aan die der Hugenooten. En het is de groote verdienste van deze oratie nagegaan te hebben den omvang en invloed daarvan. Deze oratie zal even zeer als van Schelven's „de bewerking van eene pietistisch getinte gemeente" het hare bijdragen om de „volksziel" van sommige streken beter te leeren kennen en naar haar eigenaardigheden te kunnen bewerken, wijl ze kan worden verstaan en verklaard. Naar aanleiding van de lezing van deze oratie moet ik de bekentenis doen dat ik niet zóó vierkant meer sta tegenover hen die spreken van het tertium genus in de geschiedenis der Hervorming in ons land als ik meende te moeten staan. Inderdaad groot is de invloed geweest van de Vlaamsche uitgewekenen naar ons Vaderland ook op ons kerkelijk leven. In de tweede plaats is bij vernieuwing in mij het gevoelen verlevendigd, dat wij een groote schuld hebben tegenover de Vlamingen, een schuld door ons nog nooit afbetaald, ja waarvan wij er zelfs nog niet aangedacht hebben om de rente te betalen.

G. KEIZER.

De Profeet van Opperdoes (Jan Mazereeuw) door Ds J. KOK, J. H. KOK, 1919, Kampen.

Aan dominee J. Kok is het te danken dat de zonderling Jan Mazereeuw zóóveel belangstelling heeft gevonden dat een bekwaam historicus als Mr J. Loosjes aan hem een belangrijke studie heeft gewijd in het Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis en dat Dr L. Knappert in zijn „geschiedenis der Nederlandsche kerk gedurende de 18e en 19e eeuw" en Prof. Lindeboom in de 3e druk van Reitsma's „geschiedenis

van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden" nog al eenige aandacht wijden, wat van de beide laatsten te opmerkelijker is, gezien zij van veel belangrijker groepen of groepjes, haast geen melding maken, klaarblijkelijk uit onbekendheid met hun bestaan. De kleine secte is dan ook van zeer geringe beteekenis en verdient alleen de aandacht van wege de zonderlingheid van den stichter. Opmerkelijk mag heeten dat terwijl de afgescheidenen scherp werden vervolgd men hem en de zijnen ongemoeid liet. Jan Mazereeuw heeft waarschijnlijk nog de meeste beteekenis als object voor de studie van allerlei godsdienstige verschijnselen. Met de Afscheiding heeft hij al even weinig uit te staan als „zwarte Jannetje" met de Doleantie. Ds G. P. Marang kan hem voor een soort oefenaar houden, gelijk er in dien tijd vele waren, omdat hij Jan Mazereeuw niet genoegzaam kent. Kok's studie is een kostlijke bijdrage voor de kennis van den verwarden toestand op kerkelijk gebied uit de eerste helft van de vorige eeuw. Velen zochten naar ziele-voedsel en als zij dan hoorden dat de eene riep: ziet hier den Christus of hij is daar, dan volgden zij allicht zulk eenen, zij waren blinden die zich gaarne lieten leiden, edoch, als hun de oogen open gingen en dat was, Gode tot prijs, bij velen dra het geval, dan verlieten zij dien leidsman en vonden eindelijk waarbij zij leven konden. Bij desolaten toestand der kerk bloeit het secte-leven, zelfs het meest wonderlijke. Ik behoor niet onder hen die de mededeeling van deze onbeteekende secte der Mazereeuwers voor onbelangrijk achten. Deze studie kan mede dienen om de oogen te openen voor het zeer gevaarlijke van het sectewezen, en het bedriegelijke in de „geestdrijverij." Bij de lezing van deze en dergelijke verschijnselen is er reden voor de kerk om te vragen of zij vrij uitgaat. Zij draagt voor een groot deel schuld als het secte-wezen bloeit en als misleiden en misleiders als Jan Mazereeuw opgang kunnen maken. Een bepaalde gesteldheid van den bodem wordt daartoe vereischt. Op een verwaarloosden akker alleen kan deze giftige plant opschieten. Eene kleine bijdrage voor de geschiedenis der Afscheiding wordt nog geboden in het hoofdstuk: De Mazereeuwers en de Afscheiding.

Jan Mazereeuw heeft in Ds J. Kok den man gevonden zoo bizonder geschikt om een schets te leveren van het leven „van den profeet van Opperdoes."

G. KEIZER.

Uit het zieleleven, over geloofs-verzekerheid (voor eenvoudigen) door G. WISSE, Gereform. predikant, tweede herziene druk.
J. H. KOK, 1920, Kampen.

Ik acht het een tekort in den titel dat niet vermeld wordt dat hetgeen uit het zieleleven over geloofs-verzekerheid wordt medegedeeld geschiedt in verband met een „geschriftje" (liever „brief") van Ralph Erskine. Het (voor eenvoudigen) dat tusschen haakjes onder den neven-titel „over geloofs-verzekerheid" staat, acht ik zeer bedenkelijk, om geen sterkeren term te gebruiken. Wie worden daarmede bedoeld? De „eenvoudigen" die God wil gadeslaan? De lieden uit den „eenvoudigen" stand? Of vormt dit woord een tegenstelling met „geleerden"? Alsof alleen „eenvoudigen", noodig zouden hebben eens iets over geloofsverzekerheid te lezen! Alsof „eenvoudigen" eens opzettelijk bij het leven der ziel moeten worden bepaald in verband met het geloof! Of bedoelt deze nadere aanduiding van de lezers, die de auteur op het oog heeft, het gebruik van bepaalde uitdrukkingen in het boekje voorkomende te verontschuldigen, als daar zijn: het recht Gods *toevallen*, blz. 35; *dat ge verloren ligt in uzelf*, blz. 39; God komt daartoe wel eens alles af te nemen, blz. 57; dàt te laten was onze *uitval uit God*, blz. 63; verstaat dan, o *dorgestelden* de vermanende les blz. 69. Ziet op die „eenvoudigen" het familiare ge op blz. 72? Wat de behandeling van de stof betreft, zoo betuig ik van het materieele genoten te hebben en daarom verwondert en spijt het mij niet dat dit geschriftje reeds een tweeden druk heeft beleefd. Ik juich de stofkeuze toe! De verzekerdheid des geloofs is niet maar voor eenvoudigen, doch evenzeer voor degenen die ter hoogste plaatse zijn gesteld een der rijkste schatten. Ik raad dan niet alleen eenvoudigen, maar vooral niet-eenvoudigen dit boekje te lezen, ze mochten nog eens eenvoudigen worden. Eenvoud siert de hoogst geplaatsten niet het minst; eenvoudig moeten wij allen worden als de kinderen, ja tenzij wij dat worden zullen wij het koninkrijk Gods niet ingaan. Bij zulken wil de Heere wonen. Eenvoud is het kenmerk der waarheid! Helaas zoovelen die het veel over den „eenvoud" hebben zijn zoo weinig eenvoudig, soms zoo schreeuwend hoogmoedig. In dit geschriftje worden heerlijke dingen gezegd en er valt zeer veel uit te leeren. Ware het niet goed geweest als de auteur eens verwezen had, handelende

over deze teedere materie, naar onze Belijdenisgeschriften? Velen toch dergenen die deze verzekerdheid missen zijn zoo vervreemd van den rijken inhoud der belijdenisgeschriften. Ze vinden het vreeselijk te hooren dat deze of gene den band der formulieren te hinderlijk vindt, maar zij voelen dien band in het geheel niet, wijl hij hun niet bindt. Laten ze eens art. XVI lezen van het eerste hoofdstuk! De tirade: want verloren gaan op zich zelf beschouwd, dàn zegt hij: „beter is het, dat ik naar de hel ga, dan dat Gods deugden worden onteerd" neem ik niet gaarne voor mijn rekening. Zij smaakt mij te veel naar het Quiëtisme. De uitvoering is van dien aard dat ik schrijf- of drukfouten als op blz. 40, regel 11 van boven, verder niet zal noemen. Ik wensch dit geschriftje in zeer veler handen!

G. KEIZER.

System der Ethik, von REINHOLD SEEBERG. Zweite, neubearbeitete Auflage, 1920. Leipzig-Erlangen, A. DEICHERTSCHE Verlagsbuchhandlung.

In 1911 gaf Reinhold Seeberg zijn System der Ethik uit, dat een omwerking en uitbreiding was van zijn overzicht der Evangelische Ethiek in Die Kultur der Gegenwart (1906). Thans is van dit geschrift de tweede druk verschenen en dat het „neubearbeitete" op het titelblad geen grootspraak is, blijkt terstond bij het inzien. Het boek is van 147 tot 283 bladzijden uitgedijd en het „im Grundriss" is dan ook van het titelblad weggevallen. Deze uitbreiding betreft alle gedeelten van het boek, maar het meest het laatste: de sociale ethiek. Ook bevat deze tweede druk een met groote zorg bewerkt register van namen en zaken.

Volgens Seeberg is de ethiek niet een praktische, doch een theoretische wetenschap, stelt ze niet de imperatieven voor het zedelijk leven vast, maar vindt ze in het concrete zedelijke leven haar stof. Echter is haar karakter niet uitsluitend descriptief, maar moet ze het wezen of het principe van het zedelijk leven zoeken en „von diesem aus den Sinn, die Berechtigung und den Zusammenhang der einzelnen Bestandteile des Stoffes" bepalen en het zedelijk leven alzoo critisch behandelen.

Seeberg beziet het zedelijk leven uit het gezichtspunt van

het hoogste goed. De christelijke zedelijkheid beschouwt als opperste ideaal of als hoogste goed: das Reich Gottes; uit dit ideaal ontvangt de zedewet haar inhoud. Het christelijk leven, dat een leven is in de door Jezus bewerkte gemeenschap met God, bestaat in het „Erleben der Herrschaft Gottes“ (het geloof) en „die durch diese erlebte Gottesherrschaft gewirkte Betätigung in der Richtung auf das Reich Gottes“ (de liefde). Terwijl nu de dogmatiek het eerste behandelt, heeft de ethiek het tweede tot object. „Wie der Mensch in der Gemeinschaft Gottes lebt um Gott zu dienen behufs Verwirklichung des obersten Ideals (oder Erreichung des höchsten Gutes) — das ist der Grundgedanke der Ethik“. Het systeem der ethiek valt nu in drieën uiteen: 1. die Entstehung und der Inhalt der chr. Sittlichkeit; 2. die Entwicklung und Erhaltung der chr. Sittlichkeit; 3. die Durchführung der chr. Sittlichkeit in den Gemeinschaften des Lebens (in der Kirchengemeinschaft, in der Familiengemeinschaft, in der sozialen Volksgemeinschaft, in der staatlichen Rechts- und Kulturgemeinschaft).

Al wordt door S., gelijk uit het gezegde blijkt, een andere opvatting van de taak der ethiek gehuldigd dan door ons, een opvatting die tengevolge heeft, dat een groote hoeveelheid stof in de ethiek wordt opgenomen, die in de dogmatiek thuis behoort; al heeft het vervangen van den Decaloog als norm door het ideaal van het Koninkrijk Gods onze instemming niet; al kan zijn moderne positieve theologie, die ook deze ethiek beheerscht, door ons niet aanvaard worden (zie de beschrijving en bestrijding daarvan in mijn: De mod. pos. Theol. in Duitschl. 1917) — toch loont het ook voor den Geref. theoloog de moeite, kennis te nemen van wat een man als R. Seeberg over ethische onderwerpen schrijft. Zijn boek is beknopt, maar rijk van inhoud, overzichtelijk en helder van stijl en het houdt met de vragen van onzen tijd rekening. De literatuuropgaven boven de paragrafen zullen dengene, die over een bepaald onderwerp meer wil lezen, welkom zijn. Bij het doorbladeren van Seeberg's werk kwam de vraag bij mij op: wanneer zal er van Geref. *zijde* eens een handboek der ethiek in het licht gegeven worden? Gelukkig heeft sindsdien de Heraut ons medegedeeld, dat we van de hand van Prof. Geesink een Ethiek verwachten mogen.

Meppel J. THIJS.

ONTVANGEN BOEKEN

J. Bosch. VAN DOMINEES EN GEMEENTEN.
Kampen, J. H. Kok, Prijs f 2.50.

G. Schrijver. DE LICHTE LAST. Tweede Druk.
Kampen, J. H. Kok. Prijs f 3.75.

Dr. James Neil. PALESTINA EN DE BIJBEL. Tweede druk.
Kampen, J. H. Kok. Prijs f 3.60.

K. Schilder. WAT IS DE HEL? Tweede vermeerderde druk.
Kampen, J. H. Kok. Prijs f 1.90.

Dr. J. van der Valk. KRIBBE, KRUIS, EN KROON.
Derde vermeerderde en verbeterde druk.
Kampen, J. H. Kok. Prijs f 1.75.

G. van den Berg. WAT GODS GENADE VERMAG IN EEN JONG KIND. Derde druk.
Kampen, J. H. Kok. Prijs f 0.75.

M. Kegel. DIE KULTUS-REFORMATION DES JOSIA.
Leipzig, A. Deichertsche. Verlagsbuchhandlung 1919.
9.60 Mark.

Dr. G. Hilbert. ECCLESIOLA IN ECCLESIA.
Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung 1920.
7.50 Mark.

Dr. R. H. Gruetzmacher. ALT — UND NEU PROTESTANTISMUS.
Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung 1920.
15 Mark.

Dr. R. Seeberg. SYSTEM DER ETHIK.
Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung 1920.
24 Mark.

Dr. J. Ridderbos. KERK EN WERELD. Dr. Geelkerken's aanval op de Generale Synode afgewezen.
Kampen, J. H. Kok 1920.

Dr. V. Hepp. DE WAARDE VAN HET DOGMA. Afl. 6 en 7 van Schild en Pijl. Tweede Jaargang.
Kampen, J. H. Kok 1920.

J, Kok, PSALM 119.
Kampen, J. H. Kok, 1920.

Dr. J. Ridderbos, DE MESSIAS-KONING IN JESAJA's PROFETIE.
Kampen, J. H. Kok, 1920.

ACTA VAN DE GENERALE SYNODE VAN DE GEREF. KERKEN 1920.
Kampen, J. H. Kok, 1920.